

Десятніков Олександр Валерійович (1978 р.н.). Закінчив історичний факультет Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького у 2000 р. Аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Тема кандидатської дисертації: "Наймана праця у сільському господарстві України в період непу".

Умови праці найманих робітників у селянських господарствах в період непу

Стаття присвячується питанням умов праці сільськогосподарських наймитів в період нової економічної політики. Розглядаються умови праці окремих статевих та вікових груп, зокрема робочий час, та використання вихідних та святкових днів відпочинку, особливості професійного складу наймитства.

The article is devoted to the questions of working conditions of agricultural hired workers in the period of a new Economic policy. The Working conditions of separate sexual and age groups, in particular working hours and the use of days off and holidays, of professional peculiarities composition of hired workers are considered.

В умовах здійснення аграрної політики незалежної України вивчення досвіду непу є безумовно актуальним. Після років "воєнного комунізму" відродилося застосування найманої робочої сили у сільському господарстві. Важливою характеристикою виробничих відносин того часу є умови праці наймитів.

У 20-ті роки дана тема знайшла яскраве відображення у періодиці. А.Амлінський, Б.Должанський, М.Кучерявий, М.Миля та ін. автори змальовують конкретні приклади умов праці наймитів [1], до аналізу статистичних даних звертається С.Хейман [2]. Радянські історики В.П.Данилов, С.Р.Лях у висвітленні даного питання акцентували головну увагу на експлуатації найманих робітників та класових протиріч на селі [3]. Попри ідеологічні нашарування, ці дос-

лідження відіграли важливу роль у вивченні питань найманої праці.

На сучасному етапі, в період становлення ринкових відносин у сільському господарстві, важливим є узагальнення та критичне переосмислення досвіду непу. Використовуючи підсумки вивчення даного питання та залучаючи архівні матеріали, автор ставить завдання проаналізувати аспекти умов праці наймитів у сільському господарстві: робочий час, строки найму, соціальне страхування.

Наймитство у сільському господарстві являло собою специфічну категорію трудівників, відмінну від робітників, скажімо, у промисловості, де умови праці були більш-менш уточнені і кваліфіковані. Сільськогосподарський наймит мав бути фахівцем у виконанні будь-яких за-

нять, властивих дрібному селянському господарству. Вони зводились до роботи у полі та домашньому господарстві, догляду за худобою. Пояснювалось це тим, що селянське господарство виробляло у себе більшість продуктів і потрібен був саме наймит, знайомий з усіма роботами.

Надлишок робочих рук у сільському господарстві, перевага пропозиції над попитом вели до погіршення умов праці. Пов'язаність наймита зі своїм власним господарством накладала на працю певний відбиток: він ставився перед необхідністю йти у найми на будь-яких умовах, навіть усупереч власним інтересам. Типовою була думка про стан наймита: "Найнявся – продався!". Несприятливе становище наймитів ускладнювалось ще й тим, що значна їх частина рекрутувалась з молоді та жінок, а також неосвіченістю, невіглаством. Більшість їх залишалась поза захистом закону та профспілкової організації.

Важливим моментом, який визначав умови найму, було питання робочого часу: тривалість робочого дня, наявність вихідних та святкових днів відпочинку. Особливість праці у сільському господарстві – ненормованість робочого часу. Восьмигодинний робочий день, прийнятий законодавством, не враховував специфіки виробничого процесу у сільському господарстві, характер селянського побуту, особливі умови індивідуального найму у селянському середовищі. Побут селянина нерозривно пов'язаний з домашнім господарством, робота не визначається конкретними часовими рамками, а у окремі періоди вимагає майже цілодобового напруження. Працюючи сам в тяжких умовах, селянин ставив свого наймита в такі ж умови. Дрібне господарство, як відомо, завжди експлуатувало робітника сильніше. Порівняно з великим господарством, воно витрачало на оплату праці наймита більший відсоток доходу. Зацікавлене у максимальному прибутку, дрібне господарство, яке не могло обійтися через недостатність робочих рук, вимагало від робітника і максимальної віддачі. Тому вимогливість наймачів носила вимушений характер.

Тривалість робочого дня не менш як для половини наймитів сягала 12 годин і більше. Траплялись випадки, коли вдень наймит працював менше, то вночі пас коней. Загалом законний восьмигодинний робочий день спостерігається у мізерної частки робітників (7,8 %) [4]. Статистика визначала категорію наймитів "з необмеженим робочим днем", куди відносились ті, робо-

чий час яких неможливо визначити, наприклад, "від сходу до заходу сонця", "від сонця до сонця" і т.п. В будь-якому разі безперечно те, що їхня робота тривала понад 12 годин на добу. Виключення можуть становити хіба що кваліфіковані робітники, що виконували короточасні відрядні роботи.

Звичайно, що існувала різниця в робочому часі за порами року. Так, якщо взимку робочий день тривав 6-8, то літом – 11-14 годин. Але сезонні коливання робочого часу не стосувалися хатніх робітниць та нянь, якщо, звичайно, вони не виконували іншої роботи, крім своїх обов'язків.

Розглядаючи протяжність робочого дня за статтю та віком, важливо відмітити, що робочий час жінок та підлітків майже не відрізнявся від робочого часу дорослих чоловіків. Дане явище можна пояснити устроєм селянської праці. У дрібному виробництві брали участь усі статеві та вікові групи згідно з існуючим поділом праці, а інтенсивність і одночасність усіх робіт передбачала однаковий робочий час для усіх учасників виробничого процесу. Підлітки часто наймалися пастухами чи підпасками, робочий день яких тривав з ранку до вечора. Хоча тут же варто відмітити і систематичну заміну в 20-ті роки найманої чоловічої праці жіночою та підлітковою. Наприклад, у Яготинському районі на Полтавщині найбільша кількість безробітних наймитів припадала на молодь від 17 до 25 років, тобто на найбільш працездатне населення. Разом з тим наймачі прагнули брати на роботу малолітніх хлопців і дівчат, "бо їх легше визискувати й вони менше вимагають утримання" [5]. Причини цього варто шукати у радянському законодавстві, яке не вимагало укладати трудові угоди на неповнолітніх. В умовах же наступу радянської влади на заможне селянство – останнє шукало шляхи в обхід законодавства про куркульські господарства, зокрема наймало підлітків. Так, на III пленумі Всеукраїнської спілки сільгоспробітників (1927 р.) зазначалося, що "після випуску тимчасових правил збільшився попит на підлітків. Це через те, що підлітки під тимчасові правила не підходять, спілка на них своєї уваги не звертає й їх експлуатують як хотять, а між тим ці підлітки є діти вдовиць, круглі сироти й т.ін. Заборонити ж брати підлітків не можна, бо їм прийдеться йти на вулицю..." [6]. Такі умови створювали широке поле для зловживань з боку наймачів. Тривалий робочий день, низька плат-

ня, недотримання умов найму і, нарешті, просто брутальне ставлення до дітей-наймитів були буденним явищем. Правило наймача “Працюй скільки потрібно, а захворів – до батьків відправляю” поширювалося не лише серед заможних наймачів, дитячою працею користувались усі верстви селянства.

Також найм жінок та підлітків взамін чоловіків спричинявся й тим, що їхня праця оплачувалася дешевше, навіть якщо вони виконували суто чоловічу роботу. Загалом робітниця розцінювалася на польових роботах приблизно в 0,6 робітника [7]. Якщо врахувати, що при нескладних роботах головним приводом для різної розцінки працездатності наймитів різної статі слугувала різниця в їхній фізичній силі і витривалості, то вказане співвідношення видається нормальним. При працесміжних чи кваліфікованих же роботах застосування подібної заміни було неможливе. Інша поширена практика: господарі, які наймали наймитів протягом року, на час інтенсивних польових робіт мали дорожчого робітника (дорослого чи, принаймні, юнака), а на інший час наймали малолітнього, дешевого.

Робочий день зусиллями органів охорони праці з роками зменшувався, наближаючись до восьмигодинного. Так, 1927 р. частка наймитів, що їхній робочий день влітку, виключаючи перерви, становив 8 годин, дорівнювала 4,4%, а 1928 р. – близько 7%. Наймити, що працювали понад 12 годин, у 1927 р. склали 34,7%, а у 1928 р. – 15,3% [8]. Тривалість чистого робочого дня наймита влітку 1927 р. становила пересічно 12,2 год., 1928 р. – 11,1 год., 1929 р. – 10,6 год. [9], восени – 10,2 год. у 1928 р. і 9,4 год. у 1929 р. Взимку та весною в тривалості робочого дня значних змін не відбулося [10]. Складання писаної угоди скорочувало робочий день. Так, серед наймитів, що працювали у сільському господарстві і підписали угоду, 45% працювали понад 12 год., а серед тих, які не склали угоди, – 56%. Восьмигодинний робочий день для першої групи дотримувався наймачами у 4,3% випадків, для другої – 0,5% [11]. Натомість з кожних 100 наймитів, що працювали у серпні місяці, було охоплено трудовими угодами у 1927 р. – 56 чол., у 1928 р. – 57 [12].

Тривалість строків найму залежала від районів, категорій наймачів та професійного складу наймитства. Згідно з даними розробки 20 тис. трудових угод з числа діючих на 1 липня 1925 р. середня тривалість строків найму становила 7,4

місяця. У Степу пересічний строк найму складав 5,7 місяця, у Лісостепу – 8,6 місяця [13].

Найбільший робочий день мали громадські пастухи – понад 80% їхньої чисельності працювали понад 12 годин на добу. Пояснення цьому – у специфіці тваринництва. Виганяли худобу пастухи дуже рано – десь о 4-5-й годині ранку. Таким чином, їхній робочий день складав 13-17, а іноді й 18 годин. Перерва на обід була лише у тих, що приганяли корів в обід доїти, – тоді вони мали 1-2 години відпочинку [14]. Подовження робочого дня пастухів дещо компенсувалося меншим навантаженням праці у порівнянні з робітниками на польових чи інших сільськогосподарських роботах. Пастух відповідав своєю платою за кожну шкоду, що зробить худоба, відповідав за пропажу худоби, оплачуючи повну її вартість.

Серед пастухів індивідуальних господарств зустрічались такі, що наймалися на рік. Так, 1926 р. річних пастухів налічувалось 16,5%, тоді як серед громадських – мізерна частка (0,7%). Звичайно, що пасти худобу круглий рік неможливо. Слід гадати, що такі річні наймити працювали як пастухи протягом 6-9 місяців, а надалі виконували іншу роботу у господарстві наймача. Траплялися випадки, коли малолітній наймит скаржився: “Наймали тільки пасти, а доводиться робити й іншу роботу” [15].

Коли пастух пас багато худоби, він брав собі підпаска. Як правило, підпасками працювали діти, а працювати доводилось нарівні з дорослим пастухом. Підпасок отримував дуже малу платню від пастуха, але не мав і матеріальної відповідальності в разі пошкодження чи загибелі худоби. Часто пастухові допомагала його родина, але грошей від наймача за це не отримувала.

Загалом пастухи і підпаски складали третину усіх наймитів [16]. Більшість з них наймалися групами наймачів та сільськими громадами. Груповий найм задовольняв у першу чергу колективну потребу сусідського об'єднання селянських господарств. Цікавим є віковий склад пастухів та підпасків в одноособових та колективних наймачів. Так, пастухи у групах господарств на 41% склалися з дорослих, на 37% – з малолітніх і на 22% – з підлітків. У той же час індивідуальні наймачі наймали у 72% випадків пастухами малолітніх, у 19% – підлітків і лише у 9% – дорослих [17]. Звичайно, що колективна худоба складала велику череду, яку могли довірити переважно дорослій людині. Високий відсоток

дітей пояснюється наймом при цьому помічника пастуха – підпаска. Натомість для пасіння худоби одного власника, яка могла налічувати максимум 5-6 голів, можна було найняти й саму дитину, до того ж платити їй можна було менше, ніж дорослому.

Найбільшу групу наймитів складали робітники на польових роботах. Вони виконували переважно некваліфіковану, фізично важку роботу. Робочий день у 62% цих наймитів складав 11 і більше годин [18]. Найбільша тривалість робочого дня спостерігалась у наймитів, які наймалися на короткий строк (3 місяці). Слід гадати, що вказаний термін – це період з липня по вересень – час збору врожаю, коли інтенсивність і швидкий темп робіт вимагають тривалого робочого дня. Через специфіку поділу сільськогосподарської праці на чоловічу та жіночу наймитів обох статей тут було майже порівну [19].

Як правило, робітники на польові роботи наймалися з початку оранки і звільнялися після збору врожаю, тобто працювали в період з квітня по жовтень-листопад. Пересічно по Україні строк найму складав 5,5 місяця [20]. Характерним був високий відсоток наймитів у літній період в Степу і низький відсоток річних у тому ж регіоні. Такий факт можна пояснити розвитком товарного зернового господарства, яке поглинало основну масу робітників. При достатніх заробітках влітку, слід гадати, на річну роботу наймалися мало. У густонаселених регіонах, таких як Правобережжя і Полісся, через аграрне перенаселення певна група селян мусила шукати роботи цілий рік – у порівнянні зі Степом земельні площі тут були менші і заробітки теж.

Робітники на сільськогосподарських машинах складали найменшу за чисельністю категорію наймитів. До найму кваліфікованих робітників, насамперед трактористів, вдавалися лише окремі, найбільш заможні господарства. Як правило, їх наймали на термін до трьох місяців та на відрядні роботи. Строк чинності трудових угод починався головним чином у липні. Тобто кваліфікованих робітників наймали на період інтенсивних робіт при зборі врожаю. Умови праці для них визначалися, безперечно, кращі, і праця оплачувалася дорожче.

Найм сторожів одноособовими господарствами пов'язувався у більшості випадків з певним сезоном – охорона баштанів, садів, городів і т.п. Переважний термін найму – від 1 до 3 місяців. Сторожі були у 94% випадків чоловічої статі;

37% усіх сторожів складали малолітні, 22% – підлітки і 41% – дорослі [20]. Отже, і тут наймачі брали курс на дешеву робочу силу.

Особливу групу найманих робітників складала няні. Включення нянь, як і усілякої домашньої прислуги, у склад сільськогосподарських робітників допустиме тому, що у дрібному селянському господарстві злиті усі галузі діяльності, і домашнє господарство у багатьох відношеннях функціонує як частина виробничого процесу. До того ж обов'язки нянь у селянській сім'ї ніколи не вичерпувались доглядом за дітьми. Вже той факт, що домашні робітниці та няні складали 21% усіх наймитів, може свідчити, що в цю групу ввійшла й частина справжніх наймичок через те, що у трудовій угоді часто писали: "найнято на домашні роботи" [21]. Зокрема, у звіті ВУЦП Всєробіземлісу від 1 січня 1926 р. зазначалося, що "...переважна більшість домашніх робітниць є типовими наймичками, і виконувана ними робота (дгляд за худобою, робота в городі і, очевидно, в полі) має суттєві відмінності від міських домашніх робітниць" [22]. Доказом цього твердження може слугувати і той факт, що у тривалості робочого дня нянь спостерігались ті самі сезонні коливання, що й у наймитів, задіяних на польових та інших сільськогосподарських роботах.

Вихідними та святковими днями відпочинку користувались далеко не всі наймити. Так, у 1927 р. пересічно у свята відпочивало 62% наймитів. Існували відмінності у використанні свят окремими їх категоріями. Із громадських пастухів вихідні дні мали лише 17%, із пастухів у одноособових наймачів – 57%, із домашніх робітників та робітниць – 64%, із наймитів на сільськогосподарських роботах – 75% [23]. Відпочивали селянські наймити, як правило, в ті релігійно-побутові та революційні свята, коли святкував і відпочивав сам хазяїн. Однак часто бувало, що наймит у дні свят виконував "легкі роботи" – пас в полі хазяйську худобу чи доглядав за дітьми і вихідним днем не користувався чи користувався не повністю.

Ще меншого поширення набули відпустки. Специфіка поєднання селянського побуту і праці, неперервність сільськогосподарських робіт вимагали від селянина щоденної праці. За умови, коли найм носив характер необхідності і наймит працював нарівні з хазяїном, він розглядався як невід'ємний член виробничого процесу, і тому навіть короточасна його відсутність була

неможливою. Якщо трудова угода передбачала ще й відпустку, це створювало додаткові труднощі для наймача, який в період відпустки мусив шукати необхідного у господарстві робітника чи обходитися поденниками. До того ж з огляду на віковий уклад сільського життя, утримання непрацюючого "наймита" здавалось тогочасному селянинові економічним абсурдом. Тому і ситуація, коли наймит "відпусткою не користувався й не знає, що така є", виглядає закономірною.

Отже, у 20-ті роки наймитська праця визначалася тими умовами, що традиційно склалися у селянському середовищі. Тяжка фізична праця,

подовжений робочий день були характерними не лише для наймитської праці, але й для сільськогосподарської праці взагалі. Відсутність вузької спеціалізації спричиняла обмежений набір професій та накладала на наймитів умови виконання усіх робіт. Разом з тим частим було брутальне ставлення наймачів, порушення умов найму, зловживання працею жінок та дітей. Тоді як наймана праця носила переважно допоміжний характер, неналежні умови праці носили не характер визискування, а зумовлювалися потребою дрібного господарства шляхом перекладення частини праці на наймита здобути у складних економічних обставинах засоби до існування.

Література

1. Амлінський А. Про безробіття серед наймитів // Сільськогосподарський пролетар. – 1926. – № 12. – С. 12.; Должанський Б. Пастухи (з матеріалів обслідування) // Сільськогосподарський пролетар. – 1926. – № 19. – С. 2.; Кучерявий М. Наймити, які вони є // Сільськогосподарський пролетар. – 1925. – № 23-24. – С. 19.; Мила М. Попарився... // Сільськогосподарський пролетар. – 1924. – № 13. – С. 17.; Сидоренко. Про життя наймитське // Сільськогосподарський пролетар. – 1925. – № 1-2. – С. 10.; Струмилин С. Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве (статья первая) // На аграрном фронте. – 1926. – № 1. – С. 44.; Робота серед наймитської молоді // Сільськогосподарський пролетар. – 1925. – № 17-18. – С. 6.
2. Хейман С. Умови праці й побуту українського наймита // Агітатор. – 1927. – № 13. – С. 56.
3. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – С. 133.; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990. – С. 57.
4. Амлінський А. Вказ. праця. – С. 12.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2841, оп. 1, спр. 20, арк. 13.
6. Струмилин С. Вказ. праця. – С. 44.
7. ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 99, арк. 34.
8. Там само, спр. 216, арк. 10.
9. Там само, спр. 30, арк. 56 зв.
10. Хейман С. Вказ. праця. – С. 56.
11. ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 99, арк. 27.
12. Там само, спр. 522, арк. 41.
13. Должанський Б. Вказ. праця. – С. 2.
14. Кучерявий М. Вказ. праця. – С. 19.
15. ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 691, арк. 78.
16. Там само, ф. 582, оп. 1, спр. 4980, арк. 8.
17. Хейман С. Вказ. праця. – С. 56.
18. ЦДАВО України, ф. 582, оп. 1, спр. 4980, арк. 8.
19. Там само, ф. 2841, оп. 1, спр. 691, арк. 165 а.
20. Там само, спр. 99, арк. 8.
21. Там само, спр. 691, арк. 79.
22. Там само, спр. 522, арк. 29.
23. Хейман С. Вказ. праця. – С. 55.

Надійшла до редколегії 21.03.2003 р.